

РОЗВИТОК ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИТРЕБУВАННЯ ДОКАЗІВ DEVELOPMENT OF LEGAL SUPPORT FOR THE DEMAND FOR EVIDENCE

Селівон А.М., суддя
Господарський суд м. Києва

Стаття присвячена дослідженню господарського процесуального законодавства в історичному аспекті, а саме тим положенням джерел права, що були присвячені доказуванню взагалі і витребуванню доказів окремо.

Знання історії розвитку доказів і доказування допомагає дослідити розвиток доказового права, удосконалити теорію доказів у господарському процесуальному праві України та правозастосовчій практиці.

Автор проаналізував тривалий процес становлення і розвитку інституту витребування доказів на території сучасної України, починаючи від звичаєвого права, рухаючись до феодального періоду, доби козацтва, часів знаходження території України у складі Австро-Угорської та Російської імперій, закінчуючи сучасним господарським процесуальним законодавством.

Дослідження було проведено відповідно до запропонованої автором періодизації, що включає в себе шість основних періодів.

Проблематика історії розвитку інституту витребування доказів є абсолютно недослідженою до сьогодні, що відкриває багато можливостей для проведення нового цікавого дослідження. Також аналіз розвитку правового забезпечення витребування доказів дозволяє встановити можливість використання історичного досвіду правового регулювання витребування доказів в господарському процесі в сучасних умовах.

На підставі зробленого дослідження автор робить висновок, що в різні етапи розвитку господарського судочинства на території сучасної України відбувалися переходи від змагальної моделі до інквізиційної і навпаки. Відповідно змінювалися ролі сторін процесу та суду. Навіть останніми десятиліттями в умовах незалежності України та здійснення господарського судочинства окремими господарськими судами на підставі положень спочатку Арбітражного, а потім вже Господарського процесуального кодексу можемо спостерігати пряме впровадження принципу змагальності, що призвело до майже повного позбавлення суду права витребувати докази за власною ініціативою.

Ключові слова: господарський процес, докази, доказування, витребування доказів.

The article is devoted to the study of economic procedural legislation in a historical aspect, namely those provisions of the sources of law that were devoted to proof in general and the demand for evidence separately.

Knowledge of the history of the development of evidence and proof helps to investigate the development of evidentiary law, to improve the theory of evidence in economic procedural law of Ukraine and law enforcement practice.

The author analyzed the long process of the formation and development of the institution of the demand for evidence in the territory of modern Ukraine, starting from customary law, moving to the feudal period, the age of the Cossacks, the times when the territory of Ukraine was part of the Austro-Hungarian and Russian empires, ending with modern economic procedural legislation.

The research was conducted according to the periodization proposed by the author, which includes six main periods.

The problems of the history of the development of the institute of evidence requisitioning are completely unexplored to this day, which opens up many opportunities for conducting new interesting research. Also, the analysis of the development of legal support for the demand of evidence allows to establish the possibility of using the historical experience of legal regulation of the demand of evidence in the economic process in modern conditions.

On the basis of the conducted research, the author concludes that at various stages of the development of economic justice in the territory of modern Ukraine, there were transitions from the competitive model to the inquisitorial model and vice versa. Accordingly, the roles of the parties to the process and the court changed. Even in recent decades, under the conditions of Ukraine's independence and the implementation of commercial proceedings by separate commercial courts based on the provisions of the Arbitration Code, and then the Commercial Procedure Code, we can observe the direct implementation of the principle of adversariality, which led to the almost complete deprivation of the court's right to demand evidence on its own initiative.

Key words: economic process, evidence, proving, demand for evidence.

Постановка проблеми. Доктринальні розробки стосовно процесуального доказування розпочалися відносно недавно – перші напрацювання датуються дев'ятнадцятим сторіччям. У радянський період відбувся відхід від класичної змагальної форми цивільного та господарського судочинства, суд наділявся необмеженими активними повноваженнями, відбувалося втручання державних інституцій в процес, тож ми можемо говорити про втрату спадковості наукового знання у той період.

Набуття Україною незалежності призвело до переосмислення основних засад господарського судочинства, викликало дискусії щодо меж активності суду та вивчення доказової діяльності через призму історичного аспекту.

Дослідження історії розвитку інституту витребування доказів дозволяє встановити можливість використання історичного досвіду правового регулювання витребування доказів в господарському процесі в сучасних умовах.

Аналіз розвитку законодавства, що регулює сферу доказування в господарських справах, а також різних наукових досліджень з цієї тематики впливає на формування нових поглядів та висновків про сутність доказування у господарських справах. Без традиційного для наукового дослідження історичного аналізу, неможливо зро-

бити повні висновки про будь-яке явище, у тому числі про інститут витребування доказів у господарському процесі. Як зазначає Грабовська, кожне поняття має свою історію, і лише аналіз історії розвитку певного поняття чи категорії дозволяє виявити взаємозв'язки, що історично змінюються, і зробити обґрунтовані висновки [1, с. 12].

У юридичній науці завжди приділяється увага методу історизму, що змінюється в часі і розвивається [2, с. 105]. Питання формування законодавства щодо доказування в господарському судочинстві має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення, оскільки однією з умов успішного реформування будь-якого державного інституту є використання як чужого, так і власного минулого досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи історичний розвиток процесуального законодавства, цілком очевидно у першу чергу звернутися до джерел, що присвячені історії держави та права України. Це роботи В.Д. Гончаренка, П.П. Захарченка, В.М. Іванова, С.А. Крушинського, М.І. Мірошниченка, В.З. Ухача тощо. Питаннями історії формування та розвитку господарського та цивільного процесу (адже на ранніх етапах розвитку неможливо відділити ці два типи процесу) займалися

М.С. Долинська, К.Б. Дрогозюк, В.А. Кройтор, Л.М. Ніколенко, М.М. Хамник. І, нарешті, ми наблизилися до кола досліджень, присвячених становленню доказового права. Серед них нами було розглянуто роботи В.В. Бабенко, Е.С. Зеленька, А.Ю. Каламайка, В.С. Канцір, Л.В. Мелех, С.В. Пахмана, А.С. Штефан тощо.

Що стосується розвитку правового забезпечення витребування доказів в господарському процесі, в сучасній правовій науці повністю відсутні роботи, присвячені цій тематиці.

Метою даної роботи є дослідження еволюції інституту витребування доказів, визначити основні етапи та фактори розвитку витребування доказів у господарському процесі України.

Виклад основного матеріалу. Власні варіанти періодизації історії держави і права України взагалі і розвитку доказового права зокрема пропонували В.В. Бабенко [3, с. 6], А.А. Бутирський [4, с. 90], П.П. Захарченко [5, с. 141], К.В. Куцик [6, с. 60], Є.Є. Лезіні [7, с. 100], Л.В. Мелех [8, с. 4], Н.В. Никитченко [9, с. 22], В.З. Ухач [10, с. 14] та інші дослідники.

Для нашого дослідження історії формування законодавства про витребування доказів ми будемо використовувати наступну періодизацію:

- 1) античний період;
- 2) період звичаєвого права та давньофеодалного судового процесу;
- 3) період литовсько-польської доби та козацтва;
- 4) судочинство в період перебування України у складі Російської імперії та на території Галичини;
- 5) господарський процес радянської доби;
- 6) сучасний період розвитку господарського процесу.

Античний період

Арбітраж як прототип сучасних господарських судів був відомий ще у державах античного світу, спеціальні торговельні суди вперше згадуються в історії Стародавнього Риму. Ярмаркові, морські та консульські суди вирішували низку питань, що не підлягали кримінальній чи цивільній юрисдикції.

Судова система господарських судів України пройшла складний шлях становлення та утвердження. Потреба у спеціальних судових органах виникла через появу майнових відносин, прагнення людини захистити свій добробут. Саме розвиток економічних відносин, зокрема торгівлі, матеріального добробуту та потреба в захисті таких відносин викликали необхідність створення особливого суду [11, с. 7].

Цікавим є відсилання Куцик К.В. ще до біблійних положень. Науковець зазначає, що передумовами появи на землі судової влади з духовної точки зору є закон Мойсея, який нібито було надано ізраїльському народу у пустелі Сінай, але призначався не тільки йому, але й усьому світові. Вивчаючи Старий Заповіт, можна знайти там положення про керівну роль суду, його неупередженість та незалежність. В подальшому, в міру суспільного розвитку розвивались і судові системи: відбувався відхід від релігійних канонів і перехід до правових норм, які регулювали порядок здійснення судочинства, а також права і обов'язки осіб, які брали у ньому участь [6, с. 46].

Античний Рим відрізнявся в стародавньому світі кодифікацією звичаєвого права в питаннях не лише цивільного чи кримінального законодавства, але і судового процесу.

Особливість римського судового процесу полягала в тому, що в ньому вперше в історії людства відбулася реальна реалізація права особи щодо захисту свого порушеного чи невизнаного суб'єктивного права на рівні держави.

Не зважаючи на те, що норми процесуального права ще носили, так би мовити «звернутий» характер щодо процедури захисту особою своїх цивільних прав, все ж це були перші нормативні паростки на фундаменті яких

в подальшому створювалися не лише вся європейська цивілістика середньовіччя, але й сучасне Цивільно-процесуальне, Господарсько-процесуальне та Адміністративно-процесуальне право [12, с. 557].

Доказування в римському праві відбувалося у процесі розгляду справи суддею. Тягар доказування покладался на обидві сторони так: позивач мав довести ті факти, якими він обґрунтовував свої вимоги, а відповідач – ті, що лежали в основі його заперечення. *Actori incumbit probatio, reus excipiendo fit actor* – доказ лягає на позивача, відповідач, заперечуючи, стає в положення позивача. Суд сам не збирав фактичних даних у справі, а виступав у ролі примусового посередника.

Оцінюючи докази суддя мав керуватися лише офіційними нормами, причому відповідальність судді за винесене рішення збільшувалася. Останнє призвело до того, що суддя міг *вимагати надання додаткових доказів* для оцінки всієї ситуації справи з метою винесення незапереченого рішення.

Звичаєве право та давньофеодалний судовий процес

Усі галузі права виникли із функціонуванням людської спільноти, яке неможливе без регулювання відносин між її членами, зокрема з питань ведення господарських справ. За родоплемінного ладу всі питання діяльності людей, пов'язані з виробництвом матеріальних благ, вирішувалися в межах звичаїв, рішень, прийнятих громадою, радою старійшин чи обраним главою спільноти. Тобто, існувало так зване внутрішнє регулювання, яке ґрунтувалося на авторитеті громади. Товарний обмін діяв на засадах натурального обміну. Відтак за подібної організації людство не потребувало якихось додаткових форм об'єднань, оскільки кожний член суспільства належав до того чи іншого «роду-племіні», в межах якого і здійснювалося виробництво певних матеріальних благ, що задовольняло насамперед інтереси відповідної громади, а також індивідуальні (приватні) інтереси членів такої спільноти з основних питань забезпечення їх життєдіяльності [13, с. 27].

Звичаєве право в житті родового суспільства мало місце не одне тисячоліття. Це був період суспільної демократії, коли члени роду були рівними в тих нескладних суспільних відносинах, а положення старійшин, їх думка поважалися і виконувались членами роду в безумовному порядку. Разом з тим, це не означало, що навіть у такому вкрай спрощеному суспільстві не було конфліктних ситуацій між членами роду. Іноді прикраси зникали у однієї особи, а потім їх знаходили в іншій особі цього ж роду. У зв'язку з цим, безумовно, виникала конфліктна ситуація, яку врегульовував старійшина, і хоча первісні люди не знали такого поняття, як позов, все ж природно вони розуміли, що кожен з них має право на самозахист своєї власності.

Це були перші прояви захисту свого права власності через примітивну, але все ж таки публічність. Цей період можна назвати періодом дії «первісного права», яке являло собою сукупність звичаїв роду. Ще його називають періодом дії звичаєвого права [12, с. 557].

Оскільки писемності тоді ще не було, а соціальний досвід генетично не передається, зберегти його можна було тільки у формі звичаїв і традицій. Звичаї і традиції були святими, а їх порушення вважалося найважчим злочином. Право, що походить від звичаю, називається звичаєвим правом. Точно датувати його утворення неможливо, тому що в первісному суспільстві існував синкретизм (неподільність усіх сфер людської діяльності: релігії, моралі, звичаїв, права, політики). Правові норми тісно переплітались з іншими соціальними нормами. Звичаєве право додержавного періоду не є правом у традиційному змісті слова, але саме завдяки йому було забезпечено суспільний розвиток, формування держави та її системи права. Його також називають «протоправом» [14, с. 76].

Історія виникнення господарського судочинства на території України походить від доби Київської Русі. Тоді з'являються купецькі корпорації, а також суди для торговців. В цей час суд ще не був відділений від адміністрації і не існувало відмежування господарської юрисдикції – судовий процес був єдиним для всіх категорій справ.

На території сучасної України формування правових норм, що здійснювали правове регулювання порядку розгляду і вирішення судових справ, пов'язане із князюванням Володимира Великого (980–1015 рр.). Саме цей період став початком нового етапу в історії Київської Русі: було проведено низку реформ (адміністративну, військову, релігійну), запроваджено нове зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земленим», який надалі ліг в основу першого на Русі писаного зібрання юридичних норм – «Правди Ярослава» (1016 р.) [15, с. 51].

У «Руській правді» зафіксований класичний змагальний процес із процесуальною рівністю сторін та пасивністю суду. Судочинство було гласним, відкритим для народу, мало усний характер. Процес доказування відрізнявся обрядовістю [16, с. 6]. Суд порушував провадження у справі тільки за наявності позову. У «Руській Правді» не було поняття «відповідач», оскільки у цьому законодавчому джерелі була визнана процесуальна рівність сторін, ототожнювалося поняття кожної із сторін, називаючи й ту й іншу «позивачем». Сторони зобов'язані були самостійно встановлювати фактичний склад обставин у справі, визначати предмет доказування, а також збирати й надавати докази, а суд лише здійснював оцінку зібраних і наданих сторонами доказів і ухвалював рішення [17].

У цьому періоді ще не відбувається розмежування сфер цивільного права та сфери цивільного судочинства від сфери кримінального права та кримінального судочинства. Всі позови, що становили предмет судочинства, мали приватний характер, цивільна, і формою судочинства була одна загальна форма – обвинувальна.

Докази надавалися суддям, записувалися дяками і повідомлялися протилежній стороні. Пасивність сторін розглядалася як відмова від здійснення процесуальної дії. Відтак чинним того часу законодавством передбачалося, що якщо сторона у встановлений термін не викликає на очну ставку свідків або іншу сторону, то спір підлягає вирішенню на користь другої сторони. [8, с. 5].

Зважаючи на приватно-обвинувальний характер процесу по Руській Правді, доказування за допомогою показань свідків здійснювалося виключно самими сторонами. Діяльність суду у цьому відношенні обмежувалася лише *вимогою від них у потрібних випадках цих доказів і спостереженням за їх поданням* [18, с. 376].

Уже з часів Київської Русі норми Руської Правди вказують на використання в судових справах речових доказів (наприклад, межові знаки в земельних спорах), але їхній процесуальний статус як судового доказу та особливості його використання у процесі доказування законодавчо визначено не було. Така тенденція зберігалася до польсько-литовського періоду включно (сер. XIV – сер. XVII ст.) [16, с. 7].

В історії України попередники господарських судів також мають місце. В.М. Коваль вказує, що на території Русі розвиток господарського судочинства, вважається, почався десь із XII в. [19, с. 16]. Якщо бути точнішим, то перше згадка про суди, які вирішували торгові справи, що міститься у Статутній грамоті новгородського князя Всеволода Гавриїла Мстиславича від 1135 р.

Період литовсько-польської доби та козацтва

Судовий процес на українських землях Великого князівства Литовського ґрунтувався на давньоруських традиціях і мало чим відрізнявся від судового процесу Київської Русі. Наприкінці XVI ст. судова система на українських

землях стала результатом синтезу правових систем України, Литви, Білорусі та Польщі.

Значного поширення у Великому Князівстві Литовському набуло магдебурзьке право, згідно з яким окремі міста України отримали самоврядування і право «між собою судитися і радитися», що призвело до змін у судовій системі. Судовий процес у містах з правом на самоврядування ґрунтувався на засадах магдебурзького права: був усним, гласним і змагальним [8, с. 6].

Норми процесуального права визначаються у різних розділах Литовського статуту. В основному вони зібрані в IV розділі «Про суддів і суди». Окремі питання про докази регулюються також у I, III, VII, IX, XI, XII, XIV розділах, процесуальне положення сторін з'ясовується частково у I, VII, IX, XIV розділах, питання строків ув'язнення вирішується у VI, XI розділах, у XI розділі регламентується питання позовів і колодників.

Литовський статут перевидавався польською мовою з 1614 по 1819 рік дев'ять разів, а старо-руською мовою – тільки три рази. Значна кількість примірників загинула, а тому цей кодекс використовувався в основному в рукописах.

У післявоєнні роки чимало положень у цьому кодексі вже застаріло, але кожного разу, коли в судах робили спробу відходити від Статуту, козацька старшина намагалася його відстояти [20, с. 74].

Доказами в процесі називались всілякі обставини, якими обґрунтовувались вимоги і заперечення сторін та на підставі яких формувалося переконання судів про справжні стосунки між сторонами. Тягар доводжування покладався на сторони: позивач-скаржник повинен був довести підставу позову-скарги, а відповідач-обвинувачений – свої заперечення. Позивача суд зобов'язував дати «вывод», «довод», а відповідача – «абы, досить тому чинячи, доводил». З практики розгляду цивільних справ відомі навіть випадки покарання позивачів, які не змогли обґрунтувати свій позов [20, с. 113].

Внаслідок невідворотних суспільно-політичних та економічних процесів на території України у період кінця XV–XVI ст. відбулося виникнення такого явища як козацтво, осередком якого була Запорізька Січ (Січ). Універсальним джерелом права на Січі було козацьке звичаєве право: воно регламентувало процедуру виборів козацької старшини, судочинство, правила воєнних дій, порядок землекористування, порядок укладання окремих видів договорів, види злочинів і систему покарань [6].

Процес у добу козацтва був змагальним. Це означало, що для його виникнення і розвитку обов'язково повинен був бути приватний обвинувач. У компетенцію держави не входила турбота про те, щоб кожна протиправна дія мала свого обвинувача. На відміну від розшукового процесу, у змагальному процесі громадяни самі повинні були вирішувати: порушувати чи не порушувати справу. Відповідач, як і позивач, користувалися повною свободою у зібранні і представленні суду доказів.

Судове слідство проходило наступним чином: у назначений день і час у зал засідань суду являлись судді. Склад колегію суду міг бути і неповним. Важливим було, щоб був присутнім голова. Судив суддя, інші члени колегії виконували роль радників. Викликані сторони пред'являли своїх свідків і необхідні докази. Перше слово надавалось позивачу, тобто обвинувачу, який повинен був викласти суть скарги і прохання, які обов'язково заносились у протокол. Потім починався допит обвинуваченого. Судове засідання являло собою дискусію сторін. Тут представлялись докази, у тому числі речові, покази свідків, різного роду виписки із офіціальних книг. *Суд міг по власній ініціативі або по проханню однієї із сторін зробити очну ставку, назначити експертизу.* Суд мав право назначити одній із сторін «квєстію», після якої дискусія проваджувалась до тих пір, поки діло становилось для всіх ясним. Лишень

після цього суд по своїй ініціативі або по пропозиції присутніх у залі суду громадянам звертався до статей закону, у відповідності з якими виголошував вирок, який раніше називався «декретом» [21].

Судочинство в період перебування України у складі Російської імперії та на території Галичини

Литовський статут 1588 року був використаний як зразок юридичної техніки для написання Соборного уложенія московського гусударства, який був прийнятий у 1649 році. Соборне уложеніє – це звід правових норм, який характеризувався розмежуванням процесу на «суд» і «розшук». Система доказів, що застосовувалась у цивільних справах у порядку «суду», охоплювала докази, притаманні змагальному процесу (пояснення сторони, показання свідків, загальне посилення, присяга, письмові докази) і слідчому процесу (очна ставка, катування, поголовний обшук).

Соборне уложеніє, поклавши на сторони обов'язок з надання доказів, продовжило тенденцію з розширення повноважень судді в доказовій діяльності. Відтак суддя мав право прийняти або не прийняти доказ, визначав значення і силу доказів, засвідчував достовірність доказів, що надавалися сторонами. Суд мав право відхиляти докази, які надавалися сторонами, а в окремих випадках закон вказував на те, які докази слід застосовувати суду. Проте Соборне уложеніє не допускало заміну суддею за власною ініціативою одного доказу іншим. Тільки з другої половини XVII століття у судовій практиці були випадки вільного розпорядження суддею доказами. Наприклад, замість того, щоб на прохання відповідача надати позивачу очну ставку з тим, кого він обвинувачував, судді здійснювали поголовний обшук; або сторони просили поголового обшуку, а судді вимагали надання показань свідків або письмових доказів [8, с. 15].

У XV–XVII століттях судочинство на українських землях в складі Російської імперії набувало розшукового (інквізиційного) характеру. Розшуковий процес застосовувався у політичних і кримінальних справах, а змагальний – зазвичай у цивільних. Роль суду в процесі доказування була активною. До повноважень суду належало право не тільки оцінки доказів, але й *право вимоги від сторін доказів*, вказаних судом, відбирання пояснень у кожній зі сторін стосовно юридично значущих фактів [8, с. 7]. Якщо сторони процесу посилалися на докази, що знаходились не у них, суд був зобов'язаний витреувати ці докази.

5 листопада 1723 року був виданий Указ «Про форму суду» на противагу Короткому зображенню. Він скасував розшук, суддя вирішував справу на підставі доказів, які надавалися сторонами. Пріоритетне значення мали письмові докази. Письмові акти розглядалися як повні докази, а купецькі книги як половинні. Водночас суд не мав права збирати довідки у справі, тобто доповнювати її відомостями, які не вказані сторонами. Проте зазначений Указ не визначав меж прав суду щодо збирання довідок, що давало широкі можливості для зловживання суддями [8, с. 10].

Статут цивільного судочинства 1864 року повертав в суди змагальний процес, який прийшов на заміну інквізиційному. Відповідно до принципу змагальності сторони мали доводити свої твердження самостійно.

Статті 336, 337 Статуту цивільного судочинства 1864 р. передбачають обов'язок позивача довести свій позов (як вбачається – доказами), відповідач же зобов'язаний довести свої заперечення. Суд не збирає доказів, або «довідок», а засновує своє рішення виключно на доказах сторін.

Комплексний аналіз норм Статуту 1864 р. показує, що норми, аналогічні сучасному інституту забезпечення доказів, усе ж містилися в ньому. Так ст. ст. 76, 452 містили положення про витребування доказів, якщо вони знаходилися в іншої особи. При цьому суд відіграв важливу процесуальну роль у такій дії, адже виступав посередником між сторонами, а свідоцтво, котре видавав суд, було

забезпечене судовими механізмами примусу. Визнаючи доказами в справі різного роду документи (ст. 442 Статуту), законодавець закріпив механізм їх витребування для реалізації принципу змагальності та рівності учасників процесу. Так, для отримання певного документа від інших осіб, сторона, що бере участь у процесі, мала послатися на сам документ і на його важливість для доведення певної обставини справи (ст. 443 Статуту). Загалом ст. ст. 439–452 Статуту показують, що документи як важливі докази в справі могли витребуватися в державних органах; у сторін процесу; у третіх осіб незалежно від їх участі в справі. Однак Статутом не встановлювалося витребування документів до відкриття провадження в справі, оскільки Статут, регламентуючи процедуру витребування доказів, оперує поняттям «тяжущієся», тобто передбачається, що сторони вже набули прав позивача та відповідача [7, с. 102].

Початком створення на території України арбітражних судів у сучасному розумінні можна вважати заснування комерційного суду в м. Одеса у 1807 році. Пізніше такі суди були створені у Феодосії (1819 р.) та в Ізмаїлі (1832 р.) [22].

Стосовно системи судочинства кінця XVIII – початку XIX ст. на території Галичини, то вона розвивалася на засадах римського права й передбачала дотримання принципів змагальності сторін, письмової форми процесу й гласності [6, с. 4]. Учасники судового процесу – сторона позивача й відповідача – збирали й представляли в письмовому вигляді покази свідків, складали присягу, а також могли попередньо ознайомитися з позицією кожної зі сторін і підготувати або відповідь відповідача на заяву, або заперечення [23, с. 9].

У другій половині XIX ст. в імперії Габсбургів утвердилась досить складна система судової влади, адже існували окремі суди для розв'язання військових, торгових, морських, третейських, промислових і консульських судових справ [24, с. 11].

Судовий процес за нормами австрійського Цивільного процесуального кодексу 1895 р., ґрунтувався на основі вільного змагання позивача та відповідача. Згідно з § 178 австрійського Цивільного процесуального кодексу кожна сторона процесу зобов'язувалась довести ті обставини, на які посилалася, надавши повні і достовірні докази (Wahrheitspflicht). Цей обов'язок сторін виконувався протягом всього процесу на підставі визначених процесуальних правил, регламентованих у розділі про докази (§§ 266–291). З точки зору австрійського процесуального права, доказом вважався зазначений у законі спосіб довести справжність спірного між сторонами факту. Загальні положення про докази у Цивільному процесуальному кодексі 1895 р. передбачали непотрібність надання доказів на підтвердження тих заявлених стороною обставин, які безумовно визнавалися обома сторонами – чи в письмових заявах, чи в усних дебатах (§ 266). Зважаючи на відхід від принципу формальної оцінки доказів, сторони процесу зобов'язувалися подавати лише правдиві факти. За встановлення «істинності» фактів, котрі обґрунтовували права і вимоги, озвучені сторонами, також вважався відповідальним суддя [24, с. 110].

Господарський процес радянської доби

Одними з найголовніших та перших правових актів радянської судової системи стали Декрет № 1 та Декрет № 2 про суд. Декрет № 1 проголосив скасування усіх існуючих у Росії до його прийняття судових установ, а Декретом № 2 були створені окружні народні суди як суди першої інстанції для цивільних і кримінальних справ, що не були віднесені до підвідомчості місцевих судів за Декретом № 1. Декрет № 2 допускав застосування судами дореволюційних законів, але лише у частині, якої не скасовано декретами радянської влади і яка не суперечила соціалістичній правосвідомості. У статті 8 Декрету № 2 прямо

підкреслювалося, що в судочинстві суди керуються Судовими статутами 1864 р. (із застереженням «оскільки вони не скасовані декретами ... і не суперечать правосвідомості трудящих класів»).

Декрет про суд № 2 фактично заперечував необхідність спеціального суду для розгляду господарських справ. Комерційні суди в цей період було ліквідовано, але жодної альтернативи їм на заміну запропоновано не було.

Після запровадження нової економічної політики (НЕП) активізувалися товарно-грошові відносини між суб'єктами господарювання, що, в свою чергу, викликало зростання кількості спірних правовідносин щодо, наприклад, виконання умов договорів. Влада відгукнулася на нові реалії та створила 3 квітня 1922 р. Арбітражну комісію при ВРНГ і арбітражні комісії при його місцевих органах. В Україні була утворена постановою РНК УРСР від 3 січня 1924 р. Арбітражна комісія при Вищій Раді Народного Господарства УРСР. Ця комісія створювалась для вирішення майнових спорів між держпідприємствами, підпорядкованими безпосередньо Вищій Раді Народного Господарства УРСР. Арбітражні комісії, що діяли з 1922 по 1931 роки, були наділені судовими функціями. Проведення арбітражними комісіями здійснювалося за правилами цивільно-процесуальних кодексів союзних республік, проте з відмінностями, що обумовлювалися особливостями підвідомчих їм справ [25].

Спочатку, функції з розгляду господарських спорів були передані у відання судів, і вже в травні 1931 р. Постановою Ради Народних Комісарів було утворено Державний арбітраж [25, с. 4].

1 вересня 1924 року вводився в дію Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК). Стаття 118 Цивільного процесуального кодексу 1924 р. указує, що хоча сторона й має довести ті обставини, на які посилається, але «докази подаються сторонами, а також можуть збиратися за ініціативою суду». Цікавою в цьому контексті є праця В.В. Комарова, який доводить інквізиційну спрямованість цивільного процесу зрештою 1924 р. Зокрема, дослідник стверджує, що ст. ст. 5 і 118 ЦПК 1924 р. поклали на суд обов'язки не обмежуватися представленими сторонами доказами; прокурору з метою захисту прав трудящих була надана можливість звернення до суду (у межах цивільного судочинства); відмова сторони від свого права оцінювалася судом (зокрема, вплив такої відмови на інтереси держави та права трудящих); суду належало право вийти за межі позовних вимог [7, с. 104].

У 1929 році було прийнято новий Цивільний процесуальний кодекс УРСР, а 25 вересня 1931 року – нове Положення про судоустрій УРСР.

ЦПК 1929 року містив статті, присвячені витребуванню доказів. На відміну від сучасного подання, вони не згруповані всі разом, а розкидані по різних розділах кодексу. Так, відповідно до ст. 138 кожна сторона повинна довести ті обставини, що на них вона покликається, як на підставу своїх вимог та заперечень. Докази подають сторони, і суд може збирати їх із своєї ініціативи. Коли поданих доказів не досить, суд може запропонувати сторонам подати додаткові докази.

Статті 160–164 присвячені витребуванню письмових доказів. Писані докази, а саме: всілякі писані акти, документи, листування ділове і приватне, подають на суд самі сторони або їх може вимагати суд.

Сторона, що вимагає через суд від іншої сторони або від осіб, що не беруть участі в справі, подання документу, повинна докладно визначити вимаганий документ і зазначити підстави, що через них вона вважає, що документ має супротивна сторона або ці особи, й обставини, що їх він може встановити. Документи, що їх вимагає суд від державних установ і приватних осіб, слід надсилати безпосередньо до суду. Суд може видати сторонам свідоцтво на одержання документів, копій та всіляких довідок від

державних установ та приватних осіб для подання судові. Згадані в попередньому артикулі установи та особи, що не мають змоги в установленний від суду реченець подати вимаганий документ, зобов'язані повідомити про те суд, зазначивши причину. В разі неповажності причини, а також в разі неповідомлення, суд може накладити штраф за арт. 64 цього Кодексу. Коли подання документів до суду є утруднене, наприклад, через їхню численність або в наслідок того, що тільки частина з них має значення для суду, суд може вимагати подати належно засвічені витяги або оглянути документи на місці.

Відповідно до ст. 64 ЦПК 1929 року в разі відмови на вимогу суду подати документи, що є у них, третіх осіб, що не беруть участі в справі, штрафується до 50 крб [26].

8 грудня 1961 року було прийнято «Основи цивільного судочинства Союзу РСР і радянських республік». На підставі цих Основ 18 липня 1963 року було прийнято новий Цивільний процесуальний кодекс, який вводився в дію з 1 січня 1964 року.

Відповідно до ст. 30 ЦПК 1964 року кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі. Якщо подані докази недостатні, суд пропонує сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, подати додаткові докази або збирає їх за своєю ініціативою. Слід звернути увагу, що за ЦПК 1964 року процедури витребування різних видів доказів (письмові, речові) регулювалися окремими статтями Кодексу.

На підставі ст. 47 того ж ЦПК особа, яка порушує клопотання перед судом про витребування від інших осіб письмових доказів, повинна докладно зазначити: який письмовий доказ вимагається, підстави, з яких вона вважає, що письмовий доказ має інша особа, і обставини, які може підтвердити цей доказ. Письмові докази, що їх вимагає суд або суддя від державних підприємств, установ, організацій, колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій, а також від окремих громадян, надсилаються безпосередньо до суду. Суд або суддя може також уповноважити заінтересовану сторону або іншу особу, яка бере участь у справі, одержати письмовий доказ для представлення його суду.

Статтею 48 передбачалася відповідальність за невиконання вимоги суду подати письмові докази. Державні підприємства, установи, організації, колгоспи, інші кооперативні організації, їх об'єднання, інші громадські організації, а також громадяни, які не можуть подати письмових доказів, що їх вимагає суд або суддя, зобов'язані повідомити про це суд, зазначивши причину. В разі неповідомлення у встановлений для подачі строк, а також в разі неповажності причин відмовлення від подачі письмового доказу суд або суддя можуть накладити на винних службових осіб державних підприємств, установ, організацій, колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій, а також на громадян штраф у розмірі до тридцяти карбованців. Накладення штрафу не звільняє відповідних службових осіб і громадян від обов'язку подати письмовий доказ, що вимагається судом [27].

Витребуванню речових доказів та відповідальності за їх неподання було присвячено статтю 53, яка, в свою чергу, відсилала знову до статей 47 та 48.

Сучасний період розвитку

Після отримання Україною незалежності в українській правовій системі відбулися зміни, у тому числі й ті, які безпосередньо або опосередковано пов'язані з розвитком господарського процесуального законодавства.

Перехід України до ринкових відносин зумовив заміну арбітражів, що існували з травня 1931 р. по червень 1991 р., арбітражними судами. У цих умовах вирішення спорів адміністративно-командним методом стало неможливим.

Тому арбітраж було перетворено в суд, діяльність якого протікає у процесуальній формі, що створює відповідні гарантії захисту прав для всіх учасників процесу [28, с. 6].

6 листопада 1991 року був прийнятий Арбітражний процесуальний кодекс України (далі – АПК України), який установив процедуру захисту охоронюваних прав та інтересів суб'єктів господарювання. 28 квітня 1992 року прийнято «Концепцію судово-правової реформи в Україні», що мала на меті організацію і вдосконалення діяльності арбітражних судів.

Конституція України, прийнята в 1996 році, закріпила належні умови реалізації правосуддя по цивільних справах. Однак ще й досі багато конституційних положень не втілено повною мірою у господарському процесуальному законодавстві.

Витребуванню доказів в АПК України було присвячено ст. 38, відповідно до якої якщо подані сторонами докази є недостатніми, арбітражний суд зобов'язаний витребувати від підприємств та організацій незалежно від їх участі у справі документи і матеріали, необхідні для вирішення спору. Арбітражний суд має право знайомитися з доказами безпосередньо в місці їх знаходження. Сторона, прокурор, які порушують клопотання перед арбітражним судом про витребування доказів, повинні докладно зазначити: який доказ вимагається, підстави, з яких вони вважають, що ці докази має підприємство чи організація, і обставини, які можуть підтвердити ці докази. Арбітражний суд може уповноважити на одержання таких доказів заінтересовану сторону [29].

Таким чином, аналіз змісту цієї статті дозволяє помітити, що АПК України передбачав не право і не можливість суду витребувати докази, а безпосередній обов'язок зробити це.

21.06.2001 року АПК України змінив назву на ГПК України. Стаття 38 відповідно також зазнала змін. Так, сторона або прокурор у разі неможливості самостійно надати докази вправі подати клопотання про витребування господарським судом доказів.

У клопотанні повинно бути зазначено:

- 1) який доказ витребується;
- 2) обставини, що перешкоджають його наданню;
- 3) підстави, з яких впливає, що цей доказ має підприємство чи організація;
- 4) обставини, які може підтвердити цей доказ.

У разі задоволення клопотання суд своєю ухвалою витребує необхідні докази.

Господарський суд може витребувати докази також до подання позову як запобіжний захід у порядку, встановленому цим Кодексом.

Господарський суд може уповноважити на одержання таких доказів заінтересовану сторону [30].

І, нарешті, нова редакція ГПК України (від 15.12.2017 р.) отримала дві основні статті, присвячені витребуванню доказів – ст. 74 та ст. 81 [31].

Висновки. В різні етапи розвитку господарського судочинства на території сучасної України відбувалися переходи від змагальної моделі до інквізиційної і навпаки. Відповідно змінювалися ролі сторін процесу та суду. Навіть останніми десятиліттями в умовах незалежності України та здійснення господарського судочинства окремими господарськими судами на підставі положень спочатку Арбітражного, а потім вже Господарського процесуального кодексу можемо спостерігати пряме впровадження принципу змагальності, що призвело до майже повного позбавлення суду права витребувати докази за власною ініціативою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовська О.О. Теоретико-правові проблеми доказування в цивільному процесі України: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 34 с.
2. Дрогозюк К.Б. Предмет та суб'єкти доказування у цивільному процесі України та Франції: дис. ... доктора філософії (канд. юрид. наук.): спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2018. 197 с.
3. Бабенко В.В. Доказування в господарському процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Федерація професійних спілок України; Академія праці та соціальних відносин. К., 2007. 210 с.
4. Бутирський А. Роль суду в господарському судочинстві. Судова апеляція. 2019, № 1. С. 89–97.
5. Захарченко П.П. Історія українського права. Київ: Освіта України. 436 с.
6. Куцук К.В. Заходи процесуального примусу у цивільному судочинстві: дис. ... доктора філософії (канд. юрид. наук): спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2017. 187 с.
7. Лезін Є.Є. Генеза інституту забезпечення доказів у цивільному процесі України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017, № 5. С. 99–105.
8. Мелех Л.В. Становлення доказового права на етнічних українських землях: історико-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. Вип. 3. С. 3–16.
9. Господарське процесуальне право (у схемах і таблицях): навчальний посібник. За заг. редакцією Н.В. Никитченко. Чернігів. Десна поліграф, 2019. 440 с.
10. Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). Тернопіль: Вектор, 2011. 378 с.
11. Мелех Л. В. Господарський процес України: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 316 с.
12. Курило М.П. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. *Форум права*. 2013. № 1. С. 557–566.
13. Кульчицький С. В. Довідник України: довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навчальних закладів. К.: Література ЛТД, 2009. 528 с.
14. Бедрій М.М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.
15. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 3-тє вид. К.: Академвидав, 2008. 688 с.
16. Зеленька Е. С. Інститут оцінки доказів у цивільному процесі: авто-реф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, 2014. 18 с.
17. Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / склав та підготував до друку проф. С. Юшков. К.: ВУАН, 1935. Редакція IV. 144 с.
18. Крушинський С. Історія становлення інституту подання доказів у кримінальному судочинстві України до судової реформи 1964 року. *Вісник Львівського університету. Серія юрид.* 2011. Вип. 53. С. 375–382.
19. Коваль В. М. Історія становлення та розвитку господарського судочинства в Криму. *Вісник господарського судочинства*. 2011. № 2. С. 14–21.
20. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів, вид-во Львівського ун-ту, 1967. 180 с.
21. Судочинство в Запорізькій Січі. URL: <http://www.horting.org.ua/node/1056> (дата звернення 18.04.2023).
22. Історичний нарис про становлення та розвиток арбітражно-судової системи в Україні. URL: <http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/25092015.pdf> (дата звернення 18.04.2023).

23. Биркович О. Функціонування органів судової влади Галичини другої половини XIX ст. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика, 2020. № 5. С. 7–13.
24. Думич Х. М. Цивільне судочинство у Галичині за австрійським цивільним процесуальним кодексом 1895 р. : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 214 с.
25. Мандичев Д. В. Історичні умови формування системи господарських судів в Україні: адміністративно-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 2. Том 2. С. 62–65.
26. Цивільний процесуальний кодекс УРСР: Постанова ВЦВК і РНК УРСР від 11.09.1929 року. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків: Юр. вид-во НКЮ УСРР, 1929. 1172 с.
27. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР: Закон УРСР від 18.07.1963. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0009?ap=249&ed=1963_07_18 (дата звернення 18.04.2023).
28. Господарський процес : навч. посіб. / [В. А. Кройтор, О. В. Синегубов, О. Г. Бортнік та ін.] ; за заг. ред. проф. В. А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 328 с.
29. Арбітражний процесуальний кодекс України: Постанова ВР від 06.11.1991 року № 1799-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed19950423#Text> (дата звернення 18.04.2023).
30. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII (редакція до 05.12.2017) / Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення 18.04.2023).
31. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII (редакція від 05.12.2017) / Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення 18.04.2023).